

II. József személye és uralkodása a magyar és az európai történelem sokat kutatott és ismertnek számító, valójában mégis nehezen megítélhető korszakai közé tartozik. Ki volt II. József és mit is gondoljunk róla? Anekdoták, a maradandó illetve a kevésbé időtálló intézkedések felsorolása, valamint sablonos közhelyek uralják a korszakot történelemtudományból, irodalmi élményekből felidézni kívánó érdeklődők ismeretanyagát. Ezért is örömteli, hogy a Doktori mester munkák sorozatban megjelenhetett Kulcsár Krisztinának – a Magyar Országos Levéltár tudományos munkatársának és az ELTE Bölcsészettudományi Kara oktatójának – 2001-ben megvédett doktori értekezésének átdolgozott változata, amely az akkor még az uralkodásra csupán készülő társuralkodó 1768 és 1773 között megtett három szemleútjával, annak leírásával és az útközben tapasztalt hatásaival foglalkozik.

Kulcsár Krisztina könyve tíz éves kutatómunka és rendszerező tevékenység eredményeként született meg, amelynek témaválasztását a szerző a rendelkezésre álló forrásanyag – őt magát is meglepő – feldolgozatlanásával és feltáratlanásával indokolja. A mű bevezetőjében meghatározza az uralkodói utazás műfaját, leírja a Habsburgok e téren meglévő családi hagyományait, majd részletesen bemutatja az utazások elméleti, adminisztratív előkészítésének, megszervezésének, és az utazással együttjáró gyakorlati teendők (útvonallal kijelölése, szálláshely kiválasztása, étkezés, stb.) lebonyolításának folyamatát. Ezen első részben nagyfokú határozottsággal vonja meg a kutatás és az ismertetés terjedelmét, az óriási téma pontos határvonalait, illetve fontos adatokkal, fogalmakkal és háttér információkkal szolgál, amelyek elengedhetetlenek a később leírtak helyes értelmezéséhez.

Már itt értékes mozaikkal szolgál a vizsgált személy életrajzához és személyiségének megértéséhez. Megtudhatjuk, hogy II. Józsefet tudatosan készítették fel az uralkodásra, sőt később ő maga is tervszerűen tanulmányozta a birodalom államrendezkedését, ezt a célt szolgálták katonai szemléi és a közigazgatásra koncentráló utazásai is. Tanulmányai során – többek között – hadvezetéssel, természettudományokkal, retorikával és történelemmel foglalkozott, alapfokon tanult magyarul, valamint elmélyült a jogi tárgyak tanulmányozásában. Így képzést kapott a természetjog, a német állam- és hűbérjog, a nemzetközi jog és az egyházjog területén is.

Az utazó császárként számon tartott II. József társ- és egyeduralkodóként valóban rengeteget volt úton, 1765-től haláláig összesen több mint hét évet töltött Bécsen kívül utazgatva.

„Elengedhetetlen, hogy politikai, polgári és katonai szempontból megismerjük, mi történik. Nem vagyok oly naiv, hogy azt higgyem, hogy személyes jelenléttel és felügyelettel minden gond megoldható lenne. De néhányuk miatt megéri a fáradság, és habár a dolgokat kendőzöttek a jó oldalukról látjuk, ha

A császár szolgálati útra ment

Kulcsár Krisztina:

II. József utazásai Magyarországon,
Erdélyben, Szlavóniában
és a Temesi Bánságban

1768 - 1773

Doktori mester munkák

Gondolat – Magyar Országos Levéltár,

Bp., 2004., 580 p. ISBN 963 631 151 X

többször visszatérünk mégis felismerhetőek a különbségek. Meghalljuk a panaszokat, megismerjük az alattvalókat, hogy hol lehet őket a jövőben foglalkoztatni; ítélkezünk mások cselekedeteiről, megtekintjük a tájat és a helységek fizikai jellemzőit, és végül tisztviselőink kisebb-nagyobb képességeiről és szorgalmáról saját véleményét alakítunk ki.” – fejtegeti 1765-ben anyjához, Mária Teréziához írott Emlékeztetőjében, aki egyébként korántsem lelkesedett nyughatatlan fia állandó távolléteiért.

A könyvet forgatva nyugodtan kijelenthetjük, hogy II. József – a fentiekben idézettekben túlmenően – az utazást nemcsak hogy munkának és nem pedig szórakozásnak, illetve reprezentációnak tekintette, hanem a kormányzati tevékenység kötelező velejárójának. Egyszerre módszernek és eszköznek, amely nélkül elképzelhetetlen az eredményes igazgatás, a közjó elérése. Az abszolutizmus korában, az óriási birodalom megnövekedett közigazgatási apparátusának és bürokráciájának viszonyai között, ragaszkodik és visszanyúl a kora középkorra jellemző uralkodói személyes jelenlét módszeréhez az igazgatásban. Teszi ezt a XVIII. században, amikor bár az uralkodói látogatások, katonai szemlék műfaja természetesen nem volt ismeretlen, a közvetlen tapasztalatszerzés és uralkodás terepe mégis elsősorban a monarcha székhelye volt. A hatalmat gyakorló és birtokló dilemmája mind a mai napig adott, miként lehet befolyást gyakorolni a közigazgatás alsó szintjén elhelyezkedő hivatalokra és állampolgároknak személyes közvetlen tapasztalatok nélkül. Hogyan lehet az ismereteket legcélszerűbben megszerezni anélkül, hogy a hatalom csúcsán álló szemlélő tekintetét ne homályosítsák el a felületes részlelmények, vagy a szándékosan megszépített és előkészített látványok élményanyagát.

II József szigorú inkognitóban egyszerű körülmények között utazott, kerülte, sőt tiltotta a protokolláris ünnepélyeket, fogadásokat, költséges előkészületeket, útjavításokat. A közhiedelemmel ellentétben ugyanakkor – mutat rá Kulcsár – a Birodalmon belüli utazásai során mindig saját rangját és nevét viselte, európai útjain azonban az őt egyébként valóban megillető Falkenstein grófjának címe mögé rejtőzött.

Kulcsár Krisztina könyvének harmadik részében tér rá a kiválasztott utazások elemzésére. Kimondottnak nem az uralkodó utazásait kívánja időrendben rekonstruálni, hanem a három útinaplóban fellelt tényanyagot csoportosítja, és az általa fontosnak tartott igazgatási témakörökhöz illeszti hozzá a különböző helyszíneken tapasztaltakat. Többek között az oktatásügy, az úrbéri kérdések, a határőrvédelem, a bányászati lakosság-telepítés és közigazgatási kérdéskörön keresztül kívánja a korabeli Magyarországot és az uralkodó személyiségét bemutatni, ami az érzékletes példák során keresztül kiválóan sikerül is. Színesíti, díszíti a korabeli államigazgatás nagy feladatkörével kapcsolatos már rendelkezésre álló információkat, bár igazán újdonságnak számító, távlatokat nyitó megállapításokat ritkán tesz és vitába is csak elvéve száll a régi tanokkal.

A fejezet és az egész monográfia elkészítésekor elsősorban II. József – saját kézzel írott, illetve diktált – útinaplóira támaszkodott, amelyeket az uralkodó napi rendszerességgel vezetett és az udvarba visszatérve letisztázva anyjának is átnyújtott. (Kulcsár Krisztina a későbbi utazások naplóinak hiányát pont azzal indokolja, hogy a Mária Terézia halála után nem volt kinek elkészíteni a tapasztaltak rendezett változatát.) Ezeket az elsődleges élményanyagot tartalmazó forrásokat egészíti ki a kutató, az útitársak és a hivatali feljegyzések, levélváltások anyagaival.

Meg kell jegyezni, hogy bár a szerző rendkívül széles körű levéltári forrásra és egyéb már publikált tanulmányra támaszkodott, az egész munka vezérfonalát és a források többségét mégis a II. József által leírtakból és a bécsi Osztrák Állami Levéltár „udvari utazások” (Hofreisen) gyűjteményében fellelt forrásokból merítette. Ez a túlsúly (és néhány témakör túlzóan részletes bemutatása) némely ponton mégis elbillenti a művet az utazások és a források ismertetésének az irányába, hiszen a II. József által átélt eseményeket olvashatjuk, ugyancsak a trónörökös szerkesztésében, jelentősebb magyarázatok nélkül.

Jogtörténeti szempontból figyelemre méltóak Józsefnek az 1763 és 1764 folyamán felállított Állandó Táblákkal (Tabula continua) kapcsolatban az erdélyi útja során tett észrevételei. A feudális rendi jogszolgáltatás átforgalmazásának jegyében felállított táblákról többnyire elismerő véleményt fogalmazott meg, annak ellenére, hogy a táblák személyi, anyagi állapotaival, a kezdeti működés gyengeségeivel és a helyi nemesség ellenvéleményével is szembesülnie kellett. Magát az intézményi berendezkedést jónak és a birodalom más részeiben is bevezetendőnek tartotta, különösen, ha a vármegyei bírói fórumok partikuláris működési- és joggyakorlatára tekintett. Nem túlzás azt állítanunk, hogy ezek a pozitív tapasztalatok nagyban hozzájárultak az 1785-ben a Novus Ordo Judiciariusal megkezdett, a jogszolgáltatási szervezet teljes átalakítását, a közigazgatás és jogszolgáltatás szétválasztását célzó intézkedéssorozat megteremtéséhez és a vármegyei beosztásnak megfelelően felál-

lított 38 darab elsőfokú bíróság, a judicium subalternumok létrehozásához.

József Erdélyben és a Temesi Bánságban járva több helyütt bírálta feljegyzéseiben a büntető igazságszolgáltatás működését. Különösen a kínvallatás alkalmazásán akart változtatni, de az eljárásokat és az ítéleteket is túl szigorúnak találta, amelyre orvoslattal kívánt találni. Itt kell megjegyeznünk, hogy pont ezen a területen a későbbiekben megtett intézkedéseinek megítélése rendkívül ellentmondásos. Több szerző (Varga Endre, Hajdú Lajos) egészen odáig megy, hogy a császár népszerűtlenségének legfontosabb okaként az erőszakosan bevezetett büntetőjogi reformjait emeli ki. Elsősorban az új osztrák büntetőjogi kódex, a Sanctio Criminalis Josephina 1787-es bevezetésére kell gondolnunk, amely a humánus jegyében eltörölte ugyan a halálbüntetést (sokak szerint előidézte ezzel a közbiztonság katasztrófális romlását), azonban az eddigieknél szigorúbb büntetéseket irányzott elő, vagy vezetett be (pl. hajóvontatás, kényszermunka), miközben a bírói mérlegelés eszközeit korlátozta, összességében pedig a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben szült nagyfokú elégedetlenséget.

További jogtörténeti adalékként tarthat számot az érdeklődésre II. Józsefnek az a – meg nem valósult – javaslata, hogy a magyar nemesség osztozzék, járuljon hozzá az ország területén állomásozó katonaság elhelyezési- és az erődök fenntartási költségeihez. A trónörökös ezért cserében még a szent korona és a kincstár megszakadás esetére fennálló háramlási jogáról is hajlandó lett volna lemondani, továbbá az ősiség törvényéből adódó korlátozásokat is eltörölte volna.

A császári trón várományosaként nagy gondot fordított a szakképzett hivatalnokréteg felállítására és a meglévő tisztviselők megismerésére, alkalmasságuk, jellemük meghatározására. A hivatalos audienciák keretében – amikor bárki az uralkodó elé járulhatott – és azon kívül rengeteg személyes benyomást szerzett a hivatalok viselőiről. Azok egy-egy témakörben vagy általános politikával kapcsolatban előadott véleményét feljegyzéseiben rögzítette, elfogadta, alapvető jellemvonásait sokszor naplóiban is lejegyezte. Ami ennél is fontosabb, ezen közvetlen tapasztalatok hatása egyértelműen megmutatkozik azután a bécsi személyzeti politikában, a végrehajtott személycserékben, az előléptetéseken vagy éppen a nyugdíjazások területén, sőt az uralomra kerülő császár első intézkedései között számon tartott, tisztviselői minősítési rendszer felállításában.

A könyv kiemelkedően érdekes, új információk tömegét felvonultató része, a II. Józsefhez intézett alattvalói beadványokkal foglalkozó fejezet. A trónörökös utazásainak helyszínein előzetesen kihirdette, hogy mindenki aláírásával ellátva benyújthatja hozzá a kérelmét, amelyet röviden szóban is előadhat. A felhívás ígéretet tett, az ügyek megfelelő kivizsgálására. A nagy tömegben (tízezres nagyság-

rendben) a hétköznapi élet mindenféle területéről érkező beadványokat iktatták és jegyzőkönyvezték, majd továbbították az illetékes, elsősorban a helyi szerveknek, de arra is volt példa, hogy az e célra felállított bizottság vizsgálta ki őket. Az ügyintézés menetét lehetőség szerint Bécsből felügyelték. Az ügyek felderítése és megnyugtató elintézése azonban nehéz feladatnak bizonyult, mivel a nagy tömegű kérvény plusz feladatot rótt az amúgy is túlterhelt hivatalokra, másfelől a helyi problémákban gyakran személyesen is érintett tisztségviselők érdekeltsége sem segítette a kérelmek gyors és pártatlan elintézését. (A panaszos memoriálék benyújtását a helyi hatóságok természetesen minden eszközzel igyekeztek megghiúsítani, II. József azonban a tudomására jutott ilyen törekvéseket szigorúan büntette.)

Kulcsár Krisztina szerint a kérelmek befogadása, sőt az erre történő felhívás túlzó elvárásokat keltett az alattvalókban, akik ügyük gyors, eredményes elintézését várták közvetlenül a trónörökös hatalmából, aki bár igyekezett nyomon követni a kérelmek intézését, mégis a birodalmi adminisztráció helyi szintjére kellett, hogy visszautalja az ügyeket. Az ismertté vált döntéseket vizsgálva a szerző arra a megállapításra jut, hogy az akciónak a panaszosok többsége szempontjából nem volt haszna, az viszont bizonyos, hogy az uralkodó nagy tömegben találkozott az állampolgári kívánságokkal és sérelmekkel, valamint az államigazgatás szintjén megoldásra váró problémákkal. Ezek a problémakörök azután bekerültek az államtanácsi, kormányzati munka részét képező császári jelentésekbe, javaslatokba is.

A szerző csupán megemlíti és a későbbiekben elvégzendő kutatásokra hagyja annak a témakörnek a feldolgozását, hogy a pompát kerülő, az alattvalók problémáira nyitott, minden panaszt meghallgató császárról kialakult, az anekdotákban, legendákban élő kép megszületése mennyiben volt a valós tapasztalatoknak, vagy pedig inkább az udvari propagandának köszönhető. Hasonlóan adós marad II. József személyiségének jellemzésével, saját személyes vé-

leményének közlésével. Le kell szögeznünk, hogy a disszertáció témája egyértelműen nem az uralkodó személyiségének bemutatása, annak változásainak jellemzése, mégis nehezen indokolható az a visszafogottság, amellyel a munkát összegzi, illetve, hogy ennyi ismeret birtokában miért nem vállalkozik legalább röviden annak a megfogalmazására, hogy mit is gondol ő a birodalom első hivatalnokáról. Hogyan sérül, majd hol omlik össze az uralkodásra készülő trónörökösről elének táruló kétségtelenül pozitív kép, miért változtat József ilyen mértékben a hatalomgyakorlás módszerén.

Az értekezés szerzője három utazást választott ki az uralkodó életében számosan megtett utak közül. Az utazások témakörének szűkítését azzal magyarázza (elébe menve a kifogásoknak), hogy az uralkodó ekkor ismerkedik meg ezen országrészekkel, szezerez róluk döntő benyomásokat, illetve a későbbi – már császárként tett – utazásai során nem vezetett útinaplót, amelyek elsődleges forrásként szolgálhatnának. A mű olvasásának befejezésekor e magyarázat ellenére hiányérzet fogja el az olvasót, milyen jó lenne hasonló részletességű a Királyi Magyarország egyéb, központi területeivel foglalkozó útbeszámolót és korrajzot forgatni. A munka így mindenképpen folytatásra érdemes, még akkor is ha a császárt ért élmények feldolgozása a személyes naplójegyzetek hiányában az előzőeknél nehezebb feladatot jelent majd.

Kulcsár Krisztina műve kiváló, jól szerkesztett, a tudományos dolgozatokkal szemben támasztott elvárásoknak minden tekintetben megfelelő munka és élvezetes olvasmány. Az abszolutizmus korszakának, a korabeli magyarországi viszonyok teljes megértéséhez nélkülözhetetlen forrásmunka, amelyet a szemlék útvonalát bemutató térképmelléklet, földrajzinév-mutató, a levéltári források és rövidítések jegyzéke, a több mint négyszáz forrásmű felsorolása, valamint hely-és névmutató tesz különösen könnyen használhatóvá.

Barna Attila

A joghistória gyakorta élt képes beszéddel, ezek közül talán az egyik legnevezetesebb a Szász-tükör névadásának magyarázata:

„Szászok tükrének”

Neveztessek e könyv,

Mert szász jog ismerszik fel benne,

Mint ahogyan egy tükörben az asszonyok

Arcukat ismerik fel, melyet megpillantanak benne.

A *Sachsenspiegel* jogi kisugárzása Európa nagy teritóriuma, hatásának elemzését megkerülhetlenné teszik. A bemutatásra kerülő művel a jogforrás teljes gazdagsága immár magyar nyelven is hozzáférhető.

A kötet kiváló csapatmunka eredménye. Blazovich László szerkesztéséhez, bevezető készítéséhez és a for-

A Szász tükör

Eike von Repgow: A Szász tükör

Közreadja: Blazovich László, Schmidt József

Pólay Elemér Alapítvány, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005. 365 p.

ISSN 1786-352X, ISBN 96386736 6 4

dításhoz a jegyzetapparátus készítésével járul Schmidt József., a fordítással és a mutatók készítésével. A kísérő tanulmányokat B. Csilics Éva fordította németre.

A történeti-jogtörténeti munkák gyakran sorozatokba illetve látnak napvilágot. A most ismertetett munka a